

УДК 159.936. 5

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1\(53\).241352](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2021.1(53).241352)**Крюкова М. А.**

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія»

e-mail: marisel039@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-7447-196X

Курова А. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія»

e-mail: nastusha-k@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-6595-492X

ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена актуальній проблемі розвитку особистості у підлітковому віці — виявленню особистісних детермінант відповідальності у цьому періоді. Показано, що особливого значення ця властивість особистості набуває у сучасному соціальному просторі серед молоді, яка часто потрапляє у ситуації морального вибору та вчинку. Емпірично доведено, що основними особистісними детермінантами, що визначають готовність підлітків до прийняття на себе відповідальності, є ціннісні орієнтації та самооцінка власних моральних якостей (відповідальність, чесність, чуйність, дбайливість).

Ключові слова: відповідальність, особистість, підліток, самооцінка, ситуація, вибір.

Постановка проблеми. Відповідальність як соціальний феномен має потужні важелі впливу на регуляцію поведінки суб'єкта. Особливого значення цей вплив набуває у сучасному соціальному просторі, оскільки будь-які трансформації та виклики українського суспільства завжди найбільш акцентовано проявляються в особистісних особливостях молоді, яка часто

потрапляє у ситуації морального вибору та вчинку, а результат її активності набуває для оточуючих людей певного значення та накладає на особистість молодої людини відповідальність. Для сучасної молодої людини бути відповідальним означає розуміти потреби інших як власні, бути толерантним та поважачим до особистісних проявів оточуючих, вміти керувати власними вчинками та бажаннями, узгоджуючи їх з нормами моралі. Відповідальність є конкретно-історичною характеристикою особистості, тому відповідно до процесів, які відбуваються у суспільстві, в життєдіяльності конкретної людини сутність відповідальності кардинально змінюється й уточнюється. Особливого значення ця проблема набуває у підлітковому та юнацькому віці, коли дитина найбільш сензитивна до процесів, які відбуваються у соціумі.

Мета статті: теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження особистісних детермінант відповідальності в підлітковому віці.

Об'єкт дослідження: відповідальність особистості.

Предмет дослідження: особистісні детермінанти відповідальності в підлітковому віці

Виклад основного матеріалу дослідження. Складність у вивченні відповідальності полягає в тому, що вона одночасно є і теоретичним і емпіричним конструктом, а для її реалізації має бути створена певна атмосфера, коли, на думку Г. Йонаса, в умовах свободи вибору та власної психологічної автономії суб'єкт має бути здатним враховувати наслідки власних дій [2]. Тобто відповідальність можна розглядати як особливу форму саморегуляції і самодетермінації зрілої особистості, яка містить елементи рефлексії власних вчинків та усвідомлення необхідності самоконтролю. Такий підхід співпадає із класичними поглядами Ф. Перлза, який розглядав відповідальність як розвинену здатність індивіда відповідати за власні дії, очікування, бажання та навіть фантазії [5]. При цьому, підкреслює засновник гештальттерапії, відповідальність має й інший бік — здатність відповідати очікуванням, бажанням і фантазіям оточуючих, нести відповідальність за їхні дії. Ці сторони щільно переплетені між собою та створю-

ють цілісний конструкт відповідальності як особливості особистості.

Будучи інтегральною характеристикою, відповідальність не існує сама по собі, а проявляється в контексті конкретних подій, вчинків та ситуацій. Тому в науці виділяють декілька видів відповідальності: професійну, екзистенційну, соціальну та моральну.

Професійна відповідальність є одним з важливих психологічних чинників становлення кар'єри особистості, оскільки в умовах сучасних соціально-політичних викликів суттєво зросла потреба в ухваленні відповідальних рішень в ситуаціях невизначеності (К. Муздибаєв [4], О. П. Патинок [6]). Професійний аспект розвитку відповідальності розглядає її і як загальнопрофесійну властивість особистості, і як одну з найважливіших інструментальних властивостей, яка впливає на особливості становлення особистості в цілому, сприяє плідному протіканню процесів саморозвитку і самовдосконалення та формується в процесі професійного навчання. Так, О. П. Патинок, досліджуючи особливості відповідальності соціальних працівників, підкреслює, що процес становлення їх відповідальності упродовж навчання у вищі відзначається особливостями розвитку її структурних компонентів, а саме: когнітивного, мотиваційно-афективного та діяльнісно-поведінкового [6].

Екзистенційний напрям у дослідженні відповідальності (Д. О. Леонтьєв, І. О. Цілінко та ін.) розглядає глобальні питання свободи і детермінізму, морального вибору, самотності тощо. Людину можна вважати вільною, якщо вона бере на себе відповідальність та делегує її оточуючим. І. О. Цілінко, досліджуючи морально-етичні та екзистенціальні аспекти відповідальності студентів соціономічних професій (майбутніх психологів, соціальних працівників та соціальних педагогів), встановила, що у гуманно-відповідальному значенні відношень досліджуваних переважає емоційна складова [7].

Соціальна відповідальність розглядається як інтегральна характеристика, яка визначає поведінку і суспільну активність особистості (К. Муздибаєв [4], Л. І. Дементій [1] та ін.),

містить її здатність відповідати за себе, свій саморозвиток або саморуйнування, а також за прояви активності іншої людини. Вчені відмічають, що соціальна відповідальність за себе та за іншого містить такі емоційні компоненти, як занепокоєння, тривога, які спонукають до активних дій та аналізу їх наслідків.

Моральна відповідальність поєднує усі зазначені види відповідальності, оскільки завжди передбачає проблему вибору, особистісних чинників делегування та прийняття відповідальності та соціальні наслідки цього (N. Eisenberg, L. Kohlberg, E. T. Higgins).

Е. Т. Higgins вважає, що на вирішення моральних дилем впливають умови, які функціонують на трьох рівнях [10]. На першому рівні — можливість прийняти позицію іншої людини, ступінь справедливості та гармонії у суспільстві. Умови другого рівня визначають специфіку ролей, ставлень та соціальних обов'язків, які визначають конкретні ситуації та дії учасників. Найбільш важливим та таким, що визначає сутність моральної відповідальності, є третій рівень, оскільки він містить індивідуально-особистісні характеристики суб'єкта. Деякі вчені особливе значення надають вивченню періодів, сензитивних для розвитку відповідальності (К. Муздибаєв, N. Eisenberg, V. Damon, E. T. Higgins та ін.). Так, важливе для формування відповідальності особистісне підґрунтя як автономія, самостійність, упевненість, локус контролю, рівень домагань активно формуються у підлітковому та юнацькому віці. За L. Kohlberg ці етапи не тільки визначають подальшу ідентичність особистості, але й забезпечують перехід з конвенційного на постконвенційний рівень моральної свідомості [11], а Е. Т. Higgins розглядає їх основу переходу від дитинства до дорослого життя [10].

Виходячи із особливого значення онтогенетично-особистісних детермінант розвитку відповідальності, ми зосередили власну дослідницьку увагу саме на підлітковому віці.

Результати дослідження. Спираючись на теоретичну розробленість і значущість проблеми, основною метою емпіричного дослідження ми виявили особливості особистості підлітка, які

детермінують його готовність до прийняття відповідальності. Ми припустили, що категорія готовності підлітків до прийняття відповідальності щільно пов'язана із орієнтаціями на цінність турботи у взаємовідносинах та адекватною самооцінкою власних особистісних якостей.

Емпіричне дослідження проводилося на вибірці дітей у віці 13–15 років, які навчаються в НВК м. Одеси. Методичний комплекс емпіричного дослідження склали такі психодіагностичні методики: для виявлення ступеня готовності підлітків до прийняття відповідальності в умовах вибору нами була використана методика «Моральні ситуації з реального життя» (МОРЖ); для вивчення ціннісних орієнтацій особистості був застосований модифікований варіант методики М. Рокіча; для виявлення рівня самооцінки, включаючи «Я-реальне», «Я-дзеркальне» (очима батьків, друзів та вчителів) та «Я-ідеальне» застосовувався опитувальник структурованої моральної самооцінки (П. Хейманс).

Методом кластерного аналізу нами було виділено дві групи досліджуваних: з високим рівнем психологічної готовності прийняття на себе моральної відповідальності та групу з низьким рівнем (табл. 1).

Для обох груп підлітків виявлено різний ступінь психологічної готовності до прийняття моральної відповідальності в залежності від того, хто є учасником проблеми, щодо якої була порушена якась норма, і від того, хто отримував вигоду від порушення цих норм. Високий ступінь психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності був виявлений в умовах близької психологічної дистанції, коли дії призводять до нанесення шкоди близькому однолітку або однолітку і близькому дорослому (таблиця 1, ситуації 3, 8). І, навпаки, низький ступінь психологічної готовності до прийняття на себе відповідальності проявлявся у випадках, коли при порушенні норм дії респондента забезпечували вигоду або інші привілеї та переваги близького однолітка (таблиця 1, ситуація 5). Крім того, низький ступінь психологічної готовності до прийняття на себе відповідальності був виявлений при порушенні моральних норм щодо незнайомого дорослого.

Таблиця 1

Ступені психологічної готовності підлітків до прийняття на себе моральної відповідальності

№	Проблема	Високий ступінь	Низький ступінь
1	Порушення норми, шкода для незнайомого дорослого	2,28	1.47
2	Ризик порушення норми, шкода для незнайомого дорослого	2.45	1.39
3	Порушення норми, шкода для близького однолітка, вигода для себе	2.84	2.62
4	Ризик шкоди для близького однолітка, вигода для себе	2.34	1.83
5	Конфлікт норм, вигода для близького однолітка	1.78	1.42
6	Конфлікт норм, вигода для себе, шкода для однолітка	2.66	1.87
7	Порушення норми, шкода для однолітка, вигода для себе	2.83	2.49
8	Конфлікт норм, вигода для близького однолітка, шкода для близького дорослого	2.58	2.15
	Розподіл за кластерами	153	163

Отримані результати кореспондують з фактами, отриманими в дослідженнях К. Муздибаєва щодо сензитивності особистості до змісту моральної дилеми [4]. Аналіз таблиці 1 показав також статистично значущі відмінності за критерієм Манна — Вітні в готовності визнати моральну відповідальність між виділеними кластерами в ситуації порушення норми щодо незнайомого дорослого (ситуації 1, 2) і нанесення шкоди однолітку при отриманні особистої вигоди (ситуації 4, 6, 7).

Порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій підлітків з різними ступенями психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності дозволив виявити низку відмінностей. Так, підліткам з низьким ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності більше притаманна термінальна цінність рівноправності ($p = 0,018$), інструментальні цінності товарищескості ($p = 0,025$), лідерства ($p = 0,012$).

Для підлітків з високим ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності більше характерні інструментальні цінності щирості ($p = 0,014$), сумлінності ($p = 0,037$), емпатійності ($p = 0,028$). Тобто для цієї групи дітей більш значущі інструментальні цінності спілкування, співробітництва, взаєморозуміння з партнером, а для підлітків з низьким ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності — інструментальні цінності, які дозволяють набутти соціальне визнання з боку дорослих та високий статус в групі однолітків. Ці тенденції знайшли відображення у вираженій орієнтації підлітків з групи з низьким ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності на цінності справедливості, а підлітків з високим ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності — на цінності турботи ($p = 0,05$).

Для підтвердження або спростування припущення про те, що самооцінка моральних якостей може бути вище в групі підлітків з високим ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності, ми порівняли рівні самооцінки Я-реального, Я-дзеркального і Я-ідеального (таблиця 2).

Таблиця 2

Відмінності у самооцінці підлітків з високим і низьким ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності (критерій Манна — Вітні)

Моральна властивість	Я-реальне	Я-дзеркальне «очима батьків»	Я-дзеркальне «очима друзів»	Я-дзеркальне «очима вчителів»	Я-ідеальне
Сміливість	$p=0,046$				
Чесність	$p=0,034$	$p=0,046$	$p=0,023$		
Відповідальність	$p=0,014$	$p=0,027$	$p=0,041$	$p=0,008$	
Працелюбність		$p=0,028$			
Чуйність			$p=0,005$		
Лінощі					$p=0,046$
Дбайливість					$p=0,018$

У підлітків, віднесених нами до групи з високим ступенем психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності, за такими моральними якостями як відповідальність, чесність, чуйність, дбайливість виявлена вища самооцінка. Вважаємо за необхідне відмітити, що найбільш високі оцінки собі підлітки надають за такою якістю як відповідальність, вважаючи, що саме такий високий рівень їхньої відповідальності визнають їхні батьки, вчителі та друзі.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Результати проведеного емпіричного дослідження підтвердили, що ціннісні орієнтації особистості мають значення для формування її психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності. Суттєвим чинником, який визначає психологічну готовність підлітка до прийняття на себе відповідальності, постають самооцінка і прагнення зберегти її позитивне значення. Разом з тим отримані результати показали, що, особливості конкретної ситуації (соціальні ролі, взаємовідносини та дистанція, соціальні обов'язки щодо однолітків і дорослих) значно впливають на моральний вибір та уявлення про сутність відповідальності. Отже, характер відносин, особливості соціально-міжособистісної дистанції учасників конкретної ситуації та можливі наслідки взаємодії (шкода або вигода) є важливими чинниками, які визначають психологічну готовність до прийняття на себе відповідальності. Ціннісні орієнтації підлітків визначають їхню готовність до прийняття на себе відповідальності в конкретній ситуації. Саме цінність турботи про іншу людину складає особистісне підґрунтя високого ступеня психологічної готовності до прийняття на себе моральної відповідальності. Не менш важливу роль у цьому відіграє позитивна самооцінка власних моральних якостей (відповідальність, чесність, чуйність, дбайливість), яка відповідно вища у тих дітей, які мають високу психологічну готовність до прийняття на себе моральної відповідальності у конкретній ситуації, яка потребує морального вибору.

Список використаних джерел і літератури

1. Дементий Л. И. Ответственность: типология и личностные основания /Л. И. Дементий. — Омск: Изд-во Омск. ун-та, 2001. — 192 с.
2. Йонас Г. Принцип ответственности: опыт этики для технологической цивилизации /Г. Йонас. — М.: Айрис-Пресс, 2004. — 480 с.
3. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности /Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1993. — 216 с.
4. Муздыбаев К. Психология ответственности /К. Муздыбаев. — М.: Наука, 2014. — 248 с.
5. Перлз Ф. Опыты психологии самосознания /Ф. Перлз, Р. Хефферлин, П. Гудмен. — М.: Наука, 1993. — 240 с.
6. Папинок О. П. Відповідальність у структурі професійної моделі соціального працівника /О. П. Папинок//Соціальна робота в Україні: теорія і практика. — 2005. — № 3. — С. 49 -57.
7. Цілинко І. О. Дослідження моральної сфери студентів ВНЗ /І. О. Цілинко//Вісник ОНУ. — 2013. — Т. 18, вип. 22 (3). — С. 207–216.
8. Damon W., Gregory A. The youth charter: Towards the formation of adolescent moral identity // J. of Moral education. — 1997. — 26(2). — P. 117–131. doi: 10.1080/0305724970260201
9. Gilligan C. In a different voice: Women's conceptions of self and morality // Harvard Educational Review. — 1977. — 47. — P. 1–26. doi: 10.17763/haer.47.4.g6167429416hg5l0
10. Higgins E. T. Moral Functioning, moral identity, and moral self-concepts // Symposium on Personality and Moral Character. October 12–14. — 2006.
11. Kohlberg L. Stage and sequence: the cognitive-developmental approach to socialization // Defining Perspectives in Moral Development / ed. Puka B. — New York, NY, 1994. — Garland Publishing. — P. 1–134.

REFERENCES

1. Dementy, L. I. (2001). Otvetstvennost': tipologiya i lichnostnye osnovaniya [Responsibility: typology and personal foundations]. Omsk: Izd-vo Omsk, un-ta. [in Russian].
2. Jonas, G. (2004). Princip otvetstvennosti: opyt etiki dlya tekhnologicheskoy civilizatsii [The Responsibility Principle: An Ethical Experience for a Technological Civilization]. M:Ajris-Press. [in Russian]
3. Leont'ev, D. A. (1993). Ocherk psikhologii lichnosti [Essay on personality psychology]. M.: Smysl [in Russian].
4. Muzdybaev, K. (2014). Psihologiya otvetstvennosti [The psychology of responsibility]. M.: Nauka, 2014. [in Russian].
5. Perlz, F. (1993). Opyty psikhologii samosoznaniya [Experiments in the psychology of self-awareness]. M.: Nauka. [in Russian].
6. Patynok, O. P. (2005). Vidpovidal'nist' u strukturi profesijnoi modeli social'nogo pracivnika Social'na robota v Ukraïni: teoriya i praktika. № 3.

- [Responsibility in the structure of the professional model of a social worker]. [in Ukrainian].
7. Cilinko, I. O. (2013) Doslidzhennya moral'noi sferi studentiv VNZ [Research of the moral sphere of university students]. Visnyk ONU [in Ukrainian].
 8. Damon, W., & Gregory, A. (1997) The youth charter: Towards the formation of adolescent moral identity. J. of Moral education, 26(2), 117–131. doi: 10.1080/0305724970260201
 9. Gilligan, C. (1977) In a different voice: Women's conceptions of self and morality. Harvard Educational Review, 47, 1–26. doi: 10.17763/haer.47.4.g6167429416hg5l0
 10. Higgins E. T. (2006) Moral Functioning, moral identity, and moral self-concepts. Symposium on Personality and Moral Character. October 12–14, 2006.
 11. Kohlberg, L. (1994) Stage and sequence: the cognitive-developmental approach to socialization. Defining Perspectives in Moral Development, ed. Puka B. New York, NY, Garland Publishing, 1–134.

Kriukova M. A.

candidate of psychological sciences, associate professor of department of differential and special psychology of the National University “Odessa Law Academy”

Kurova A. B.

candidate of psychological sciences, associate professor of department of differential and special psychology of the National University “Odessa Law Academy”

PERSONAL DETERMINANTS OF RESPONSIBILITY IN ADOLESCENCE

Responsibility as a social phenomenon has powerful levers of influence on the regulation of the subject's behavior. This influence is especially important in the modern social space, because any transformations and challenges of Ukrainian society are always most pronounced in the personal characteristics of young people, who often find themselves in a situation of moral choice and action, and the result of its activity acquires a certain significance for others. on personal responsibility.

For a modern young person to be responsible means to understand the needs of others as their own, to be tolerant and respectful of the personal manifestations of others, to be able to manage their own actions and desires, aligning them with moral norms. This problem becomes especially important in adolescence, when the child is most sensitive to the processes taking place in society.

Purpose of the article: theoretical substantiation and empirical research of personal determinants of responsibility in adolescence. Object of research: responsibility of the individual. Subject of research: personal determinants of responsibility in adolescence. The results of the empirical study confirmed that the value orientations of the individual are important for the formation of his psychological readiness to take moral responsibility.

An essential factor that determines the psychological readiness of the adolescent to take responsibility are self-esteem and the desire to maintain its positive value.

Key words: responsibility, personality, teenager, self-esteem, situation, choice

Стаття надійшла до редакції 23.02.2021